

ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ ГРУПИ НА ПОЗНАЧЕННЯ НАЗВ ПОСУДУ, МОТИВОВАНИХ ЛЕКСЕМОЮ «МІРА» ТА ЇЇ ІНШОМОВНИМИ ВІДПОВІДНИКАМИ

На лексикографічному та етнографічному матеріалі проаналізовано формування лексико-семантичної групи назв посуду, мотивованих лексемою «міра» та її іншомовними відповідниками як у синхронному, так і в діахронному аспектах.

Ключові слова: лексико-семантична група, метрична система, лексема «міра», термін.

Практична діяльність людей вела до вдосконалення понять виміру і зважування, а разом з тим і до вдосконалення відповідної термінології, бо точні поняття (саме такими мали бути одиниці виміру і ваги в тих галузях діяльності людей, які вимагали наукової основи, наприклад, у будівельній справі) неминуче викликали й уточнення їхнього словесного вираження. Проте в мовознавстві і слова-терміни, і вживані в їхній функції описові вирази на позначення метрологічних понять становлять однаковий інтерес. «З пізнавальної точки зору, – зауважує академік В. Виноградов, – між складними термінами – науковими чи технічними – і такими самими номенклатурними ярликами, наприклад, назвою якогось явища, предмета, – велика відмінність, а в побутовій мові ця відмінність часто стирається» [2, 25].

Сучасна метрична система української мови сформувалася порівняно недавно, хоч люди постійно користувалися певними одиницями виміру й мали для них відповідні назви. У сучасній українській мові ці лексеми вже активно не функціонують, бо була створена нова метрична система. А давні назви або архаїзувалися, або змінили свою семантику і вживаються з іншими значеннями. Лінгвістичний аналіз назв метрологічних одиниць, якими послуговувалися під час визначення об'єму і місткості (стосовно сипких тіл і рідин), становить певну складність, бо збереглася невелика кількість джерел, з яких можна вибрати фактичний матеріал.

У лінгвістичному плані метрологічна лексика у вітчизняному мовознавстві до недавнього часу спеціально не досліджувалася. Лише поодинокі назви спорадично розглядалися на фоні широких досліджень в окремих працях О. Потебні, О. Соболевського, М. Покровського, Л. Булаховського, П. Черних, Ф. Філіна та ін. Помітним внеском у дослідження метрологічної лексики української мови є стаття Й. Дзєндзелівського «Спостереження над термінологією народної метрології говірок Закарпатської області» [3]. Номенклатура історичної метрології вперше в українській лінгвістичній літературі досліджувалася М. Худашем, який у синхронному плані проаналізував ряд метрологічних назв, що функціонували в кінці XVI – на початку XVII ст. поміж населення одного з найбільших торговельних центрів українських земель того часу – міста Львова [8; 9].

Спробою дослідження цієї тематичної групи лексики в її історичному розвитку на загальному тлі історії словникового складу української мови є монографія В. Винника [1]. У ній простежується процес становлення метрологічної лексики української мови, з'ясовуються семантико-стилістичні функції, словотвірні можливості і фразеологічна потенційність її складників, визначається їхнє місце в лексико-семантичній системі сучасної української мови тощо.

На підставі вивчення різних метрологічних назв посуду, зафіксованих у пам'ятках давньоруської та староукраїнської мов, а також у працях з історичної метрології, лексикографічній літературі та в регіональних словниках, можна виділити в складі метрологічної лексики цієї групи такі основні ряди назв:

- 1) назви посуду числівникового походження;
- 2) назви різних видів посуду з первісним метрологічним значенням;
- 3) назви, пов'язані з лексемою «міра» та її іншомовними відповідниками;
- 4) назви, які вказують на первинну функцію (призначення) посудини;
- 5) метафоричні назви в метрологічній лексиці.

Хоч у давнину в народній практиці вимірювання одні й ті ж одиниці слугували як для визначення об'єму сипких тіл, так і рідин, назви цих двох груп лексем на позначення метрологічного посуду, на відміну від спеціальних метрологічних досліджень, буде проаналізовано спільно, тому що ці одиниці посуду використовувалися не лише для вимірювання, а й за своїм прямим

призначенням (для приготування або подавання їжі, напоїв і т. ін., а також зберігання харчових продуктів).

Об'єкт дослідження – лексеми на позначення назв посуду, мотивовані лексемою «міра» та її іншомовними відповідниками, зміст яких співвіднесений з предметами матеріального світу.

Метрологічні відповідники українських назв у слов'янських та інших індоєвропейських мовах, використані в дослідженні у порівняльному плані, добиралися зі словників відповідних мов, лексикологічних та історико-метрологічних досліджень. Спостереження над їх семантичною історією не є самоціллю, розглядається як засіб повнішого розкриття семантичної структури відповідної української назви.

Актуальність дослідження визначається як необхідністю дослідження системних зв'язків в окремих групах слів, що дозволяє краще пізнати системну організацію лексики в цілому, так і важливістю вивчення лексики, яка безпосередньо віддзеркалює форми господарювання, побуту, історію матеріальної і духовної культури.

На загальному тлі розвитку лексико-семантичної системи української мови серед слів, що зародилися у сфері вираження метрологічних понять, своєю семантичною об'ємністю, великою словотворчою активністю і широкими фразеологічними можливостями виділяється спільнослов'янська лексема *міра*. Імовірно, що «первісно слово *міра* вживалося у слов'янських мовах на позначення якогось посуду, використовуваного при вимірах сипкого або рідин» [1, 84]. Підтвердження цієї думки є в І. Срезневського: «*мѣра* – mensura, мѣрка, предметъ, которымъ мѣрятъ, мѣра; умѣренность; размѣр, вѣсъ, мѣра вмѣстимости; *сосудъ* для измѣрения мѣры вмѣстимости. И помѣрщики бы мѣ деревянные новые мѣры съ тѣмъ съ новымъ пятномъ, которые пятна новые передъ собою учините, давали мѣрять всѣмъ людемъ. Грам. Двин. 1550 г.» [Срезневський, II, 242 – 243]. Споконвіку мірою для сипких продуктів – зерна, муки, круп – була не їхня маса, а об'єм. Обмін здійснювався за правилом: однаковий товар вимірювався посудом однакової місткості. Так з'явилися *міри*, *мірки*. На ґрунті української мови лексема *міра* простежується і у широкому метрологічному значенні, в якому вона відома й тепер, і у вузькому, виражаючи різні конкретні одиниці виміру. У загальнометрологічному значенні назва *міра* на матеріалі староукраїнських пам'яток виступає здебільшого на позначення метрологічної системи певної місцевості чи сукупності одиниць виміру якоїсь вузької спеціалізації.

У вузькому метрологічному значенні слово *міра* на матеріалі староукраїнських пам'яток і свідчень сучасних говірок фіксується з широким семантичним діапазоном. Відоме, наприклад, уживання цієї назви на позначення медової міри: у записі 1415 р. говориться, що на користь Київської Софійської митрополії брали данину 9 *мір* меду [4, 20]. Є свідчення про широке функціонування слова *міра* в XV – XVI ст. на західноукраїнських землях у значенні одиниці об'єму сипких тіл. На думку польського дослідника К. Соханевича, метрологічна одиниця під цією назвою дорівнювала приблизно 100 кг [11, 68]. Спорадично в цьому значенні лексема *міра* зустрічається й тепер, але з нечітко вираженим метрологічним змістом.

Значне за кількістю лексичне гніздо слова *міра* – 18 лексем. Кілька його демінутивів відомі у значенні назв посуду як мір об'єму і місткості. Найпоширенішим серед них є дериват *мірка*.

Термін *мірка* засвідчується вже в XV ст., у метрологічному значенні це слово здавна було поширене на Україні [1, 86; КіП, 83]. К. Соханевич дотримується погляду, що спершу назва *мірка* позначала метрологічну одиницю з вузькою сферою вживання – лише у млинах: *мірка* здавна як посуд і як мірний еталон була неодмінною належністю млина [11, 68]. У метрологічному відношенні слово *мірка* позначає місткість спеціального посуду (дерев'яного або залізного) від 16 до 25 кг [1, 86].

З похідних утворень від лексеми *міра* зі значенням посуду як одиниці вимірювання відомі ще *мірка*, *мірниця*, *мірник*, *міртук*, *мірявка* (*мір'ялка*), *полумірок*, *помірниця*, *маца*, *маця*, *маце*, *мацька*, *полумацьок*, *мус*, *месель* (*мисель*, *мисль*, *месей*) тощо.

Термін *мірниця* у формі *мѣрниця* часто зустрічається в документах XVII ст. Зважаючи на зафіксовану в сучасних західноукраїнських говірках лексему *мерниця* з метрологічним значенням міри збіжжя місткістю в 25 кг, Г. Шило дотримується погляду, що *мірка* і *мірниця* – це морфологічні синоніми на позначення ідентичного метрологічного поняття. У деяких бурякосійних місцевостях (на Вінниччині, Житомирщині) слово *мірниця* вживається на позначення великого дерев'яного короба без дна, зробленого у вигляді зрізаної піраміди з прямокутною основою. Такі короби

(*мірниці*) різної місткості (здебільшого 1000 кг) використовуються там для обліку в польових умовах зібраного врожаю буряків [10, 243].

Термін *полумірок* у формі *полумєрокъ* фіксується в XV ст. У ділових документах XVII ст. зустрічаються також форми *полумѣрок*, *полмѣрок*, зрідка – *полумярок*, що являє собою контамінацію староукраїнської форми цього слова з польського *półmiarek*. На західноукраїнських землях у XV – XVII ст. лексема *полумірок* широко функціонувала на позначення ходової метрологічної одиниці [5, 11]. На відміну від К. Соханевича, який вважав лексему *полумірок* у системі мір сипучою одиницею пізнього походження, бо вона не вкладається в систему поділу основних мір на три [11, 68], В. Винник припускає, що це одна з давніх метрологічних одиниць, успадкована ще від давньоруської системи мір. Бо відомо, що самобутньою рисою давньоруської системи мір був послідовний поділ на 2, за свідченням О. Каменцової й М. Устюгова [6], і саме східні слов'яни мали систему послідовного поділу основних мір на 2, 4, 8 і більше частин, хоч реальний вміст їх звичайно залежав від місцевих стандартів.

Інші метрологічні назви, генетично пов'язані з лексемою *міра*, мали порівняно вузький ареал поширення. *Мірникъ*, відомий ще в давньоруській мові як „*посудина певної міри рідин*” [Срезневський, II, 244], у «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка фіксується вже як архаїзм: *мірник* – назва відомої в минулому на Харківщині міри сипких тіл у 4 *четверики*, тобто приблизно 100 кг [Грінченко, II, 432]. Проте в російській метрології XVIII ст. дослідники [6] відзначають велику кількість різноманітних мір рідин. Це пояснюється тим, що вони вживалися для вимірювання рідин різного призначення; окрім того, віна іноземного виробництва надходили в Росію в тарі, яка була одночасно їхньою мірою (наприклад, *канна*, *анкерок*, *оксофт*, *гальюнок*, *гальюнка*). А за умов гуртового продажу вино вимірювалося *мірником* і *десятнею*. *Мірник* – це *мірна бочка* місткістю в 4 *десятні*, або 40 *відер* [6, 251 – 252]. Отже, лексема *мірник* у своєму метрологічному значенні активно функціонує у XVIII ст., проте вже в XIX ст. відходить на периферію й архаїзується.

Міртук – різновид *відра* місткістю близько 1 л для вимірювання надою (у гуцульських пастухів), вид *ковша* для набирання муки [Грінченко, II, 432; УН, 188]. У гірських районах Закарпаття як назва міри удою різної місткості – від 8 до 12 л – відоме слово *мірявка* (*мірялка*) [3, 130]. Хоч лексему *помірниця*, демінутив слова *міра*, зафіксовано лише як назву посуду: «*бочка*, в яку зсипають зерно мірошнику» [Грінченко, III, 297], можна припустити, що й ця посудина слугувала метрологічною одиницею. Можливо, ареал поширення цієї лексеми був незначний, тому відомості про місткість цієї *бочки* не збереглися.

З іншомовних відповідників лексеми *міра* на українському ґрунті зафіксовано назви *маца* (з метрологічним дериватом *полумацьок*), *мус*, *месель*.

Термін *маца́* (з нім. *Metze* „*міра*”, „*гарнець*” від *messen* „*міряти*”) фіксується в документах з кінця XVI ст., і як зазначає В. Русанівський, «з часом кількість регіоналізмів у мові українських грамот зростає, поповнюючи собою засоби загальнонародної номінації» [7, 53]. Ось приклад з акту місцевого самоврядування села Одрехови, що в Прикарпатті: *маца* «*міра сипких речовин (а тепе[р] да[л]ем на тре[x] недел[а] [x] мацоу пшениц[а] на погроуб)*» [АО, 6]. К. Соханевич вважає, що *маца* на західноукраїнських землях у XVI – XVII ст. належала до порівняно великих мір (75 – 115 л). Також К. Соханевич фіксує слово *маца*, яке вживається як назва міри на олію [11, 68]. В. Винник вважає, що цей метрологічний термін у свій час на західноукраїнських землях функціонував широко. Фонетико-морфологічні варіанти його – *маце*, *мацька* (на позначення міри збіжжя місткістю в 64 л – 50 кг) збереглися в деяких говірках південно-західного наріччя. Там же на позначення міри збіжжя в 25 кг відомий метрологічний термін *полумацьок*.

Термін *мус* (з нім. *Mass* «*міра*») часто фіксується в документах XVI – XVII ст., які стосуються Галичини і Поділля. Зокрема згадуються *муси*: *грубешівський*, *львівський*, *перемиський*, *ратненський* [11, 159]. На думку К. Соханевича, термін *мус* вживався на позначення міри сипких тіл, олії, меду місткістю у 8,5 л [11, 159]. Проте лексема *мус* у системі метрології лексики української мови не закріпилася. Очевидно, уже в XVII ст. вона вийшла з обігу: пізніше в письмових пам'ятках назва *мус* не трапляється і її не фіксує жоден з українських словників.

Для муки ще з давньоруських часів існувала міра *мисль* (*місель*) „*посуд*, що мав вигляд дволітрової циліндричної *бляшанки*” [УН, 188]. В окремих говірках на українсько-угорському та українсько-словацькому пограниччі відомий метрологічний термін *месель* (*місель*, *месей*), який має

своїм джерелом, як і *маца* (*маця, мацька*), нім. *Metze*, але пройшов через фільтр фонетичної системи угорської мови (угор. *Meszely, messzely*).

Отже, у сучасній українській літературній мові лексема *міра*, її похідні та іншомовні відповідники на позначення посуду не вживаються, вони архаїзувалися і засвідчуються лише в говірках.

ЛІТЕРАТУРА

1. Винник В.О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові / В.О.Винник. – К.: Наукова думка, 1966. – 151 с.
2. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / В.В.Виноградов. – М.: Высшая школа, 1972. – 614 с.
3. Дзєндзелівський Й.О. Спостереження над термінологією народної метрології говірок Закарпатської області / Й.О.Дзєндзелівський // Наукові записки Ужгородського університету, т. XIV, Діалектол. Зб., вип. 1, 1955. – С.81 – 139.
4. Єрофіїв І.Н. До питання про старі українські міри, вагу і грошовий облік / І.Н.Єрофеев // Роботи з метрології, ч. II, Харків, 1927. – С. 5 – 52.
5. Ісаєвич Я. Д. Деякі питання української метрології XVI – XVII ст. / Я.Д.Ісаєвич // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1961. – № 2. – С. 3 – 13.
6. Каменцева Е.И. Русская метрология / Е.И.Каменцева, Н.В.Устюгов. – М.: Высшая школа, 1975. – 326 с.
7. Русанівський В.М. Історія української літературної мови / В.М.Русанівський. – К.: АртЕк, 2001. – 392 с.
8. Худаш М.Л. Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. (На матеріалах Львівського Ставропігійського братства) / М.Л.Худаш. – К., 1961. – 164 с.
9. Худаш М.Л. Метрологічна термінологія в українській мові кінця XVI – початку XVII ст. (На матеріалах ділових документів Львівського Ставропігійського братства) / М.Л.Худаш // Доповіді та повідомлення Львівського педінституту. Серія філологічна, вип. 2, 1956. – С. 33 – 36.
10. Шило Г.Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра / Г.Ф.Шило. – Львів, 1957. – 254 с.
11. Sochaniewicz K. Miary i ceny produktów rolnych na Podolu w XVI w. / K. Sochaniewicz. // Lud. Organ towarzystwa ludoznawczego we Lwowie. – Lwow, 1929, T.VIII, Z.I. – S. 155 – 164.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. АО – Акти села Одрехови. Прикарпаття. Пам'ятники української ділової писемності XVI – XVII ст. / Відп. Ред. Д-р філол. Наук Л.Л. Гумецька. Передмова Я.Д. Ісаєвича та І.М. Керницького. – К.: Наукова думка, 1970. – 260 с.
2. Грінченко – Словарь української мови: [До 70 тис. слів]: В 4 т. / НАН України, Ін-т української мови; Упоряд. З дод. Влас. Матеріалу Б.Грінченко. – К.: Наукова думка, 1996-1997.
3. КіП – Культура і побут населення України / В.І. Наулко, Л.Ф. Артюх, В.Ф. Горленко та ін. – 2-е вид., доп. Та перероб. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
4. Срезневський – Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка: В 3-х т., 6 кн. – Репринтное издание. – М.: Книга, 1989. – Т.1 – 3.
5. УН – Українське народознавство / За ред. С.П. Павлюка, Г.Й. Горинь, Р.Ф. Кирчіва. – Львів: Фенікс, 1994. – 608 с.

On the lexicographic and ethnographic material the formation of lexical-semantic group the names of dishes, motivated by lexeme “measure” and its foreign equivalents both in synchronic and diachronic aspects is analyzed.

Keywords: lexical-semantic group, metric system, the lexeme “measure”, term.